

ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ. ΑΥΤΟΠΟΙΗΤΙΚΗ ΣΥΣΤΗΜΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ: ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ Η ΛΑΝΘΑΝΟΥΣΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ...COMICS*

Κωνσταντίνος Δ. Χασιώτης

Δικηγόρος - Κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος Νομικής Αθηνών

*«For who would bear the whips and scorns of the scorns of time
The oppressor's wrong, the proud man's contumely
The pangs of despised love, the law's delay»*

Hamlet, Act 3, Scene

I. Εισαγωγή

Η ανάλυση της σχέσης του Δίκαιου με τα comics, στο πλαίσιο της γενικότερης συζήτησης για το Δίκαιο και την Τέχνη, θα μπορούσε να ακολουθήσει ενδεχομένως μια πληθώρα θεωρητικών προσεγγίσεων από νομική σκοπιά. Αρχικά ίσως μέσω του ν. 2121/1993 για την πνευματική ιδιοκτησία, ο οποίος προστατεύει τα δικαιώματα του πνευματικού δημιουργού και τις μορφές προστασίας του πνευματικού έργου. Εναλλακτικά, μέσω του Συνταγματικού Δίκαιου, το οποίο προστατεύει την ελευθερία, την ελευθερία πληροφορίας, γνώμης, έκφρασης, πνευματικής δημιουργίας και διδασκαλίας, την ελευθερία αναπτύξεως της προσωπικότητας και την αναπόφευκτη πόλωση λ.χ. ανάμεσα στην έννοια του έργου τέχνης (συνταγματικώς προστατευομένου) και αυτής της άσεμνης δημιουργίας (με ενδεχόμενη επέμβαση του νομοθέτη)¹ και παρέχει εγγυήσεις μαζικής επικοινωνίας. Παρά ταύτα, η πλειονότητα των προσεγγίσεων αυτών αφορούν περισσότερο την Τέχνη γενικά και έχουν ήδη αναλυθεί στα πλαίσια αυτής της συζήτησης, ενώ συγκεκριμένες προσεγγίσεις προσιδιάζουν σε άλλες μορφές τέχνης².

* Το δοκίμιο αυτό αποτελεί γραπτή αποτύπωση προφορικής ανάπτυξης του θέματος, η οποία έλαβε χώρα το 2006 στα πλαίσια του σεμιναριακού κύκλου της Νομικής Αθηνών με θέμα «Δίκαιο και Τέχνη» υπό την επίβλεψη της καθηγήτριας κας *E. Μουσταῖρα*, την οποία και ευχαριστώ θερμά για την πολύτιμη καθοδήγηση της. Οι παραπομπές στα πλαίσια του δοκιμίου αυτού έχουν υποβοηθητικό και ενδεικτικό χαρακτήρα.

1. Για μια άκρως ενδιαφέρουσα ανάλυση της διάδρασης των δυο διαφορετικών αυτών δικαιοκτών αφετηριών στο χώρο της τέχνης γενικά, βλ. *G. Teubner*, «Art and Money: Constitutional Rights in the Private Sphere» 18 *Oxford J. Legal Stud.* 61, 1998, [σελ. 62-73](#).

2. Βλ. *R.K. Sherwin*, «Nomos and Cinema», 48 *UCLA L. Rev.* 2000-2001, [σελ. 1522-1525](#).
A. Γαβριηλίδης, Απόψεις για το Δίκαιο και την Κοινωνία στο αμερικανικό αστυνομικό μυθιστόρημα, *Θέσεις*, [Βλ.](#), 44. — *Επίσης* — την ανάλυση του καθηγητή *Θ.Κ. Παπαχρήστου* στο [www.lawnet.gr/pages/eofn/2/dikaio_logotex.asp](#) (23.3.2007).

Λαμβάνοντας αφορμή από τις ιδιαιτερότητες του εν λόγω κλάδου καλλιτεχνικής έκφρασης, η αναφορά μας στον χώρο του Δικαίου θα είναι περισσότερο θεωρητική. Περιλαμβάνει διάφορα θεμελιώδη ζητήματα των κλάδων της Κοινωνιολογίας³ και Φιλοσοφίας του Δικαίου, όπως η ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων, ο εξαναγκαστός χαρακτήρας του Δικαίου, η σχέση του Δικαίου με την Ηθική, η νομιμοποίηση του Δικαίου, αλλά και ζητήματα Μεθοδολογίας του Δικαίου όπως η σημειολογία και η εφαρμογή της στη γλώσσα του Δικαίου.

Ο κεντρικός άξονας της αναφοράς μας είναι ως ένα βαθμό εξω-νομικός, αφού βασίζεται στο έργο του Γερμανού κοινωνιολόγου *Niklas Luhman*, ο οποίος έχει αναπτύξει μια σημαντική συστημική θεωρία και στη συνέχεια επικεντρώσει την έρευνα του διαδοχικά στο Δίκαιο⁴ και στη Τέχνη⁵ ως κοινωνικά συστήματα. Κεντρική μας ιδέα αποτελεί το γεγονός ότι τα συστήματα, τα οποία συνθέτουν το ευρύτερο σύστημα της κοινωνίας, δεν έχουν ευδιάκριτα και προκαθορισμένα όρια αλλά εφάπτονται, υπερκαλύπτονται και συχνά συγκρούονται. Συγκεκριμένα, ο καλλιτεχνικός χώρος των comics προσφέρεται για μια τέτοια είδους ανάλυση, καθώς αποτελεί, κατά τεκμήριο, τον πιο χαρακτηριστικό χώρο, στον οποίο η συστημική σφαίρα της Τέχνης συγκρούεται με αυτή του Δικαίου.

II. Τέχνη της ακολουθίας και συνέχειας

Η αναφορά στα comics στα πλαίσια της συζήτησης γύρω από το Δίκαιο και την Τέχνη ίσως καταρχήν ξενίζει, καθώς το κατά πόσον αυτά αποτελούν πράγματι Τέχνη αποτελεί αντικείμενο προβληματισμού. Η εκτενής ενασχόληση με αυτό το ζήτημα ξεφεύγει από τον σκοπό του κειμένου. Καθώς όμως είναι αναγκαίο να δικαιολογηθεί η επιλογή του θέματος, οφείλονται μερικές εισαγωγικές επεξηγήσεις.

Καταρχάς, τα comics είναι αδιαμφισβήτητα μια μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης⁶, έστω και αν η κατάταξη τους ως είδος υποκουλτούρας (pulp fiction), στο

3. Πρόκειται για τη ζεύξη δύο επιστημών: της Κοινωνιολογίας και της Νομικής. Αναλύει διάφορα δικαιοδικά φαινόμενα υπό το πρίσμα της κοινωνιολογίας, καθώς και την επίδραση που έχουν τα διάφορα κοινωνικά μορφώματα στην διάπλαση του δικαίου.

4. *N. Luhmann*, «A sociological Theory of Law» Routledge 1985, *N. Luhmann*, «Operational closure and structural coupling, the differentiation of the Legal System», 13 *Cardozo L. Rev.* 1992, σ. 1419.

5. *N. Luhmann*, «Art as a social system», Stratford, 2000. [Σελίδες???](#)

6. Οι παραπομπές στα πλαίσια του δοκιμίου αυτού έχουν υποβοηθητικό και ενδεικτικό χαρακτήρα. Αναφορικά με την ανάλυση των χαρακτηριστικών των κόμικς που θα ακολουθήσει, οφείλω ευρεία παραπομπή στον *A. Ταρλαντέζο*, «Η Ιστορία των κόμικς» (Αιγόκερως, 2006). Επιπλέον ειδική μνεία πρέπει να γίνει και σε σημαντικά ξενόγλωσσα εγχειρίδια όπως τα *W. Eisner*, «Comics and Sequential Art», Poorhouse 1985, σ. 5-13, 122-139. *R. Sabin*, «Adult Comics, an introduction» Routledge 1993, *M. Saraceni*, «The Language of Comics», Intertext, Routledge, 2003, σ. 3-40.

πλαίσιο του ευρύτερου φαινόμενου της παραγόμενης από τα mass media «pop-culture», δημιουργεί αιτιάσεις ότι δεν αποτελούν ένα αυθεντικό πολιτισμικό δρώμενο. Σε αυτό το σημείο απλά οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι αν και αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο της Τέχνης να ορίσει τα εξωτερικά της όρια⁷, καμία «προαντίληψη» δεν κομίζει κάτι στο πλαίσιο της ανεξέλεγκτης ανθρώπινης δημιουργικότητας και επιπλέον είναι αδύνατον να προσδιορίσει κανείς με ακρίβεια τα όρια ανάμεσα στις διάφορες εκφράσεις της, οι οποίες αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία με απροσδιόριστες διαδράσεις.

Εξάλλου, στη μοντέρνα εποχή της άκρας εμπορευματοποίησης της τέχνης, η πλειονότητα της κατά καιρό κριτικής που ασκήθηκε μπορεί να θεωρηθεί αναχρονιστική και παρωχημένη. Τα comics, αν και αντλούν την πραγματική τους σύλληψη με τη σύγχρονη έννοια από τη Νέα Υόρκη του 1880 και τους πόλεμους εφημερίδων μεταξύ των Πούλιτζερ και Χριστ, ουσιαστικά είναι τέκνα της γραμμής παραγωγής και του 20^{ου} αιώνα. Η πρώτη απαρχή πάντως του λεγόμενου «κίτρινου τύπου» εν μέσω μίας ιστορικής αντιμαχίας, η οποία προκάλεσε μεταξύ άλλων και ένα σύντομο ισπανο-αμερικανικό πόλεμο, γέννησε τον νέο κλάδο, ο οποίος συγκέντρωνε για πρώτη φορά τα βασικά στοιχεία του comics: τη συνεχόμενη διήγηση, τους επαναλαμβανόμενους χαρακτήρες και τον διάλογο μέσα στην εικόνα.

Το comics, αποτέλεσε κατά πρώτο λόγο ένα διακεκριμένο μέσο επικοινωνίας της εποχής του. Σε αυτό το γεγονός βασίστηκε άλλωστε το «στίγμα» των comics ως κάτι το ευτελές. Σε αντίθεση δηλαδή με όλες τις μορφές τέχνης που προέβαλαν ως κύρια την «εικαστική»/«αισθητική» σημασία και μόνο εκ των υστέρων την επικοινωνιακή, τα comics αποτέλεσαν ένα αυθεντικό τεκνό των media, το οποίο περιβλήθηκε με εικαστικό περιεχόμενο. Σήμερα, πλέον, η επισήμανση αυτή έχει θετικό μάλλον παρά αρνητικό αντίκτυπο. Μέσα στην παγκοσμιοποιημένη ανθρώπινη κοινωνία μια πτυχή της Τέχνης, άλλη της «αισθητικής», αναδύεται και ισχυροποιείται. Πρόκειται για την Τέχνη ως επικοινωνία⁸ της οποίας τα comics, ένας υβριδικός εν πολλοίς κλάδος μεταξύ της Τέχνης και των media, υπήρξαν ο

7. N. Luhmann. "Art as a social system" Stratford 2000, ~~supra~~ ~~Supra~~ 5 σ. ~~σεκ~~ 185 επ. Η ενασχόληση του Δικαίου με συγκεκριμένα ζητήματα θεωρίας της Τέχνης, στα οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως, θα είχε ενδιαφέρον στα πλαίσια της συστημικής ανάλυσης, καθώς θα αποτελούσε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εισβολής της νομικής θεώρησης στη σφαίρα της Τέχνης, όπου οι νομικοί κανόνες και αυτοί της αισθητικής διαπλέκονται δημιουργώντας ένα αβέβαιο ρυθμιστικό πλαίσιο.

8. Την πτυχή αυτήν ~~αναδεικνύει παρρησιάζει εκτενώς~~ ο N. Luhman στο έργο του «Art as a Social System» (Stanford 2000). Με αφητηρία την ιδέα ότι όλες οι τέχνες βασίζονται στην αντίληψη υποστηρίζει ότι μεταξύ ψυχικών εκφάνσεων (αντίληψη) και κοινωνικών λειτουργιών (επικοινωνία) η Τέχνη αποτελεί ουσιαστικά ένα ιδιαίτερο τρόπο επικοινωνίας ο οποίος χρησιμοποιεί «αντιλήψεις» αντί για γλώσσα. Σελίδες???

προφήτης και η καθαρότερη διαχρονική έκφραση. Οι κριτικές αυτού του είδους έχουν πλέον τόσο εξασθενήσει ώστε πράγματι οδηγούμαστε στο να αναλογιστούμε το αν υπήρξε πράγματι τέτοια αντιπαλότητα⁹.

Βασικό δεδομένο αυτής της ανάλυσης αποτελεί, επομένως, το γεγονός ότι τα comics, όπως εκφράζονται μέσω του έργου καλλιτεχνών που έχουν γνωρίσει την καταξίωση¹⁰, ορθώς ορίζονται ως *η τέχνη της ακολουθίας και της συνέχειας* (sequential art). Πρόκειται, βασικά, για μια τέχνη διηγηματική και εικονική που επιτρέπει μέσα από τη διάδοχη σχεδίων, συνοδευόμενα γενικά από κείμενο να αναφερθεί μια πράξη, της οποίας η χρονική εξέλιξη πραγματοποιείται με άλματα από την μια εικόνα στην άλλη.

Κλείνοντας την εισαγωγή, μια δεύτερη επεξήγηση είναι απαραίτητη. Καθώς ο χώρος των comics είναι σήμερα εξαιρετικά σύνθετος, πολυποίκιλος και με μεγάλες εσωτερικές διαφοροποιήσεις, δεν είναι δυνατόν να υπάρξει μια συνολική του αποτύπωση. Θα επικεντρώσουμε το πεδίο της ανάλυσης στο λεγόμενο αφηγηματικό comics, διότι αυτό το είδος αποτελεί τον χαρακτηριστικότερο και σημαντικότερο εκπρόσωπο του κλάδου¹¹.

III. Εισαγωγικές παρατηρήσεις πάνω στη λειτουργία των comics *

«Animation can explain whatever the mind of man can conceive. This facility makes it the most versatile and explicit means of communication yet devised for quick mass appreciation».

Walt Disney

Όπως σε κάθε σύστημα συμβόλων, έτσι και σε κάθε σύστημα αναπαράστασης, η μια και μόνη ουσιαστική κίνηση, η οποία λαμβάνει χώρα, είναι αυτή του νου. Το comics, περισσότερο από τέχνες με πιο περιγραφικά μέσα έκφρασης όπως ο

9. E.H. Gombrich, «Το χρονικό της Τέχνης», Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1998, σ. 53-1998.

10. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους Alan Moore, Hugo Pratt, Moebius, Enki Billal, Patsienza, Alberto Beccia, Art Spiegelman, Frank Miller, Alan Moore.

11. Η σύγκριση αυτή δεν γίνεται βέβαια με μέτρα καλλιτεχνικής αξίας, αλλά με βάση τη δύναμη επιρροής, καθώς αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι καμία άλλη ομάδα δεν απολαμβάνει τέτοια μεγέθη αναγνώρισης, προβολής και δυνατότητας πρόσβασης σε ολόκληρο το καταναλωτικό κοινό. Οι ΗΠΑ σε μεγάλο βαθμό έχουν διαχρονικά την πρωτοκαθεδρία στον συγκεκριμένο χώρο κυκλοφορίας. (Ενημερωμένες στατιστικές στο <http://icv2.com/articles/news/1850.html> - 23.3.07).

* Βλ. εκτενέστερη ανάλυση των χαρακτηριστικών των κόμικς σε Α. Ταρλαντέζο, «Η Ιστορία των κόμικς» (Αιγόκερως, 2006), W. Eisner, «Comics and Sequential Art», Poorhouse, 1985, σ. 5-13, 122-139, R. Sabin, «Adult Comics, an introduction» Routledge, 1993, M. Saraceni, «The Language of Comics», Intertext, Routledge, 2003, σ. 3-40.

κινηματογράφος και η λογοτεχνία, επενδύει πάνω απ' όλα στο συμβολισμό και στο ερέθισμα, ενώ ουσιαστικός του στόχος είναι να ενεργοποιήσει (ή σε μια αρνητική έκφραση να κατευθύνει) τη φαντασία του αναγνώστη οδηγώντας στην ανάδυση ενός προσωπικού νοήματος. Με άλλα λόγια, αποσκοπεί στη μεταφορική μετουσίωση και ενσωμάτωση του ερεθίσματος στα πλαίσια της ατομικής υποκειμενικής συνείδησης.

Τα comics υπό το πρίσμα αυτό βρίσκονται πιο κοντά στην αφήγηση ενός μυθιστορήματος, καθώς αφήνουν περισσότερα πράγματα στη φαντασία και αποτελούν μια πιο λιτή πλατφόρμα ανάπτυξης από το σινεμά, το οποίο ξεκινά από τη λογική ότι «τα δείχνω όλα», την επίφαση δηλαδή της πραγματικότητας ως έχει. Όπως λοιπόν με τη λογοτεχνία δημιουργούμε εικόνες, έτσι και με τα comics δημιουργούμε λογοτεχνία. Σε άλλα επίπεδα, τα comics έχουν έντονες ομοιότητες με τον κινηματογράφο. Είναι μια τέχνη, η οποία είναι ταυτόχρονα λογοτεχνική, πλαστική, οπτική και ποιητική, αλλά επιπλέον κατορθώνει να μετατρέπει τα τεχνολογικά και εκφραστικά της μειονεκτήματα σε καλλιτεχνικά και συμβολικά πλεονεκτήματα. Δεν προσφέρουν στον αναγνώστη έτοιμη μια εικόνα πραγματικότητας, αλλά τον οδηγούν σε πρώτο (συλλογικό) ή σε δεύτερο (ατομικό) επίπεδο στο να την διαπλάσει ο ίδιος. Ουσιαστικά, αυτό αποτελεί τη βάση της εκφραστικής τους δύναμης, καθώς ο αναγνώστης καλείται να διαπλάσει να αφομοιώσει και επομένως να οικειοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό τα νοήματα, τα οποία προσλαμβάνει. Αυτή η απευθείας παρέμβαση στην ίδια τη δημιουργικότητα της ανθρώπινης φαντασίας και του ανθρώπινου υποσυνείδητου καθιστά την δύναμη των comics τρομακτική. Και την καθιστά ακόμη πιο επίφοβη, αν σκεφτεί κανείς, ότι διαχρονικά (και αυτό δεν άλλαξε ποτέ) το κύριο κοινό των comics είναι τα παιδιά και οι έφηβοι.

IV. Το Δίκαιο ως ένα σχετικώς αυτόνομο και αυτοποιητικό σύστημα

«Αν θέλουμε να αναζητήσουμε μια μη-πειθαρχική μορφή εξουσίας ή μάλλον να αγωνιστούμε εναντίον των πειθαρχιών και της πειθαρχικής εξουσίας, δεν θα πρέπει να στραφούμε προς το παλιό δίκαιο της υπέρτατης εξουσίας αλλά προς τη δυνατότητα μίας νέας μορφής δικαίου, που θα πρέπει να είναι απαλλαγμένη από την αρχή της υπέρτατης εξουσίας».

M. Foucault

Στη σημερινή εποχή της παγκοσμιοποίησης¹², της διάβρωσης της Βεσφραλικής

12. «Μια σειρά διαδικασιών, οι οποίες περιέχουν τον μετασχηματισμό στη χωροταξική οριοθέτηση των κοινωνικών σχέσεων και συνδιαλλαγών, η οποία (σειρά) προσεγγίζεται σε σχέση με το εύρος, την ένταση, την ταχύτητα και το αποτέλεσμα τους (των διαδικασιών) και η οποία γεννά

κρατικής κυριαρχίας και της ανάδυσης άλλων πηγών νομοπαραγωγής γίνεται αντιληπτό ότι οι μέχρι τώρα κυρίαρχες ιδέες του νομικού θετικισμού, όπως αυτός εξελίχθηκε μέσα από τις θεωρίες του *H. Kelsen*¹³ και του *L.A. Hart*¹⁴ δομημένες εντός του πλαισίου του συγχρόνου έθνους - κράτους, υποχωρούν και αντικαθίστανται¹⁵ από τις ρηξικέλευθες κάποτε απόψεις¹⁶, στην παράδοση του *S. Romano*¹⁷, ο οποίος πρώτος είχε υποστηρίξει την έννοια του «νομικού πλουραλισμού» και την δυνατότητα του Δικαίου να αναπτύξει αφετηρίες από άλλους «οργανισμούς» (institutional theory).

Σύμφωνα με την «καθαρά» θεωρία του Δικαίου του *Kelsen* ακρογωνιαίος λίθος της νομικής πυραμίδας είναι η *Grundnorm*, η οποία και αποτελεί την πρωταρχική βάση ισχύος των νομικών κανόνων στην οποία και παρέχει στο σύστημα την νομιμοποίηση του. Το ουσιαστικό περιεχόμενο του κανόνα δικαίου δεν έχει καμία επίδραση όσον αφορά την ισχύ του. Σε μία θετική έννομη τάξη δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς την ισχύ της λόγω του περιεχομένου, καθώς πρόκειται για μια αντικειμενικά ισχύουσα κανονιστική τάξη. Ο *Kelsen* στην πραγματικότητα αποστειρώνει το Δίκαιο από κάθε εξω-νομικό στοιχείο, κάτι το οποίο σαφώς είναι ασυνεπές προς τις σύγχρονες πραγματικότητες¹⁸. Επόμενο ήταν ο νομικός θετικισμός, παρότι αποτέλεσε την θεωρητική βάση του σύγχρονου δικαίου κατασκευάσματος, να έχει δεχτεί, υπό το φως νέων και ριζοσπαστικών εξελίξεων, σοβαρά πλήγματα μέσω έντονης και δικαιολογημένης κριτικής¹⁹.

[δημιρωτικά ή διαπεριφερειακά ρεύματα και δίκτυα δραστηριότητας, διάδρασης και άσκησης ισχύος»](#)
[D. Held et al, Global Transformations: Politics, Economics, Culture, Polity Press, 1999, σ. 16.](#)

13. *H. Kelsen*, Pure Theory of Law (μτφ), Berkeley, 1967. [Σελίδες???](#)

14. *A. Hart*, The Concept of Law, Oxford 1st ed. 1961, 2d ed. 1994.

15. *X. Παμπούκης*, «Νομικά Πρόσωπα και εταιρίες στις συγκρούσεις νομών», σ. 228.

16. Σύγκριση των διαφορετικών αυτών συλλήψεων της έννομης τάξης από τον καθηγητή *N. Ιντζεσίνογλου*, «Δικαιοσύνη και έννομη τάξη στον καιρό της παγκοσμιοποίησης», σε 2ο Συνέδριο Ελλ. Νομικών Σχολών, σ. 178-[181](#).

17. *S. Romano*, «L'ordinamento giuridico», Paris, 1917, ο ίδιος, Corso di diritto costituzionale Padova, 1933. [Σελίδες???](#)

18. *G. Teubner*, «The Kings Many Bodies: The Self-Deconstruction of Law's Hierarchy», *Law & Society Review* 31, 1997, σ. 772 επ.

19. Βλ. λ.χ. — *G. Teubner*, «Substantive and reflective elements in modern law», 17 *Law & Society* Rev. 1983, σ. 244. Οι κριτικές βέβαια στον νομικό θετικισμό έχουν την ρίζα τους βαθιά στον χρόνο. Αρχικά, ασκήθηκαν κριτικές στην απολυτότητά του. Αρκεί να παραθέσουμε μερικά πρώιμα αποφθέγματα συγγραφέων του ρεύματος — όπως: «ακόμη και ο πιο αχρείος νόμος δεσμεύει, αρκεί να έχει παραχθεί τυπικά ορθώς» (*K. Bergbohm*, «Jurisprudenz und Rechtsphilosophie», Bd. I, Leipzig, 1892,

Μέρος της αντίδρασης προήλθε από την κατεύθυνση της Κοινωνιολογίας του Δικαίου. Η κοινωνιολογική προσέγγιση του Δικαίου, όπως εκφράζεται σήμερα από κοινωνιολόγους όπως ο *N. Luhmann*²⁰ και νομικούς όπως ο *G. Teubner*²¹, αμφισβήτησε από νωρίς τη δυνατότητα ενός συστήματος να είναι ερμητικά κλειστό στις έξωθεν επιρροές²². Είναι, άλλωστε, σαφές²³ ότι θεωρία των αυτοποιητικών συστημάτων αναπτύχθηκε πάνω στις θεωρίες των «ανοικτών συστημάτων»²⁴, οι οποίες κυριάρχησαν στην δεκαετία του 1960^{25, 26}.

Σύμφωνα με τον *Luhmann*²⁷, η ίδια η Κοινωνία είναι ένα σύστημα του οποίου τη δομή αποτελεί βάση για τα υπόλοιπα κοινωνικά συστήματα²⁸. Αφετηρία του η

σ. 144): «Το κράτος μπορεί να νομοθετήσει οποιοδήποτε κατ' αρέσκειαν δικαϊκό περιεχόμενο» (*F. Samló*, «Juristische Grundlehre», 2. Aufl., Leipzig 1927, σ. 308 επ.).

20. ~~supra~~—4*N. Luhmann*, «A sociological Theory of Law» Routledge 1985. Ιδιαίτερα στις σ. ~~Σελίδες???~~22-91, 103-114, 227-289.

21. *G. Teubner*, «Law as an Auto-poietic system» (μτφ) Blackwell, 1993, ο οποίος παρότι ακολουθεί την αρχική σύλληψη του *Luhmann* ~~διαφοροποιείται~~~~διαφοροποιείται~~ σε ~~αρκετα~~~~αρκετά~~ ~~σημεία~~, βλ. σελ. 22 επ. Και επίσης βλ. *G. Teubner*, «Substantive and Reflexive elements in modern law», 17, Law and Society, 1983, σ. 244-245, 263-265, 267 επ. ~~Σελίδες???~~

22. Ο ίδιος ο *N. Luhmann* (ο.π. σ. 31-33) επισημαίνει ότι η θεωρία του αποτελεί μέρος της επιστήμης της κοινωνιολογίας και όχι της νομικής, ενώ παρά τις ομοιότητες σημαντικές είναι οι διαφορές μεταξύ των *Luhmann* και *Teubner*, όπως τονίζει ο τελευταίος.

23. *H. Baxter*, «Autooiesis and the Relative Autonomy of Law» 19 *Cardozo L. Rev.* 1998, σ. 1999.

24. *T. Parsons*, «Sociological Theory and Modern Society» New York 1967. *D. Easton*, «A systems analysis of Political Life» New York 1967. ~~Σελίδες???~~

25. *N. Luhmann*, «Operational closure and structural coupling, the differentiation of the Legal System», 13 *Cardozo L. Rev.* 1992, ~~σελ.~~ 1421, *H. Baxter*, «Autooiesis and the Relative Autonomy of Law» 19 *Cardozo L. Rev.* 1998, σ. 1999.

26. *T. Parsons*, «Sociological Theory and Modern Society» New York 1967. *D. Easton*, «A systems analysis of Political Life» New York 1967.

27. Η παράθεση αυτή της θεωρίας του *Luhmann* είναι βέβαια απλουστευτική παρουσίαση μιας θεωρίας την οποία ο ίδιος ο δημιουργός της χαρακτηρίζει ως εξαιρετικά πολύπλοκη. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο *Baxter* (ο.π., σ. 2081), πρέπει να γίνει κατανοητό ότι το νομικό σύστημα στο οποίο αναφέρεται ο *Luhmann* δεν είναι το νομικό σύστημα του εκάστοτε κράτους - έθνους. Αντίθετα από τη στιγμή που το συγκεντρωτικό και αυτοποιητικό σύστημα το οποίο αποκαλούμε κοινωνία αποτελείται από κάθε επικοινωνία τότε με τη σειρά της αυτή δεν μπορεί να είναι τίποτα άλλο παρά μια παγκόσμια κοινωνία.

28. *N. Luhmann*, «A sociological Theory of Law» Routledge 1985. ~~sSupra~~ 4.

παραδοχή ότι η παλιά ευρωπαϊκή παράδοση της Κοινωνιολογίας και της Φιλοσοφίας του Δικαίου, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος αντλούσε ελευθέρια, αρετή και δικαιώματα ως ένα ζωντανό κομμάτι μιας ζώσας κοινωνίας, αποτελεί κάτι το ξεπερασμένο, αφού είναι αδύνατον πλέον να δεχτούμε ότι η κοινωνία απλά αποτελείται από ανθρώπους, άρα και διακατέχεται από ηθικές και ανθρωπιστικές αξίες²⁹. Αντίθετα, το κοινωνικό σύστημα αποτελείται από ασύνδετες μεταξύ τους δράσεις και αποκλείει περισσότερο, παρά περιλαμβάνει τον ανθρώπινο παράγοντα³⁰. Η ανθρώπινη ύπαρξη και η κοινωνία αποτελούν το *περιβάλλον* της κάθε μιας³¹.

Αυτός ο επανορισμός αλλοιώνει βέβαια και τις θετικιστικές προαντιλήψεις για την θεώρηση της σχέσης μεταξύ Δικαίου και Κοινωνίας καθώς η νομιμότητα των διαδράσεων μεταξύ των ανθρώπινων όντων δεν μπορεί να αντλείται πλέον από την θεώρηση αυτών ως κοινωνικών κομματιών³². Η διαφοροποίηση του νομικού συστήματος δεν μπορεί να είναι απόλυτη και η κοινωνική του λειτουργία γίνεται μεν αντιληπτή μέσω μιας αυτονομίας, αλλά αυτονομίας *σχετικής*³³. Ο Luhmann εισάγει στην Κοινωνιολογία και στη Νομική την έννοια των συστημάτων, τα οποία είναι σε θέση να παράγουν την εσωτερική ενότητα που χρειάζονται για τη λειτουργία τους. Αναφέρεται σε αυτο-προσδιορισμό του συστήματος αλλά αποκλειστικά και μόνο στο πλαίσιο των συστημικών δομών³⁴. Με άλλα λόγια κάτι

29. [supra 4Supra 4, N. Luhmann](#) σ. 104.

30. Ο άνθρωπος αποτελεί έναν οργανισμό ο οποίος οδηγείται από ένα ψυχολογικό σύστημα (προσωπικότητα). Οι δομικά επιτρεπτές δυνατότητες του ψυχο-οργανικού αυτού συστήματος σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζονται με αυτές της κοινωνίας ως συστήματος.

31. [supra 4Supra 4, N. Luhmann](#) σ. 104-105.

32. [sSupra 4, N. Luhmann](#) σ. 105.

33. R. Post, «The Relatively Autonomous Discourse of Law, in Law and the Order of Culture» [επε. \(viii\)](#), Berkeley, 1991. [Σελίδες???](#) Σύμφωνα με τον Post το δίκαιο δεν είναι κάτι το οποίο είναι διακριτό από τις υπόλοιπες κοινωνικές δομές αλλά ούτε βέβαια κάτι το οποίο αποτελεί απλή αναπαραγωγή των μη νομικών σφαιρών της ανθρώπινης δραστηριότητας. Οι ερωτήσεις βέβαια οι οποίες εγείρει είναι κυρίως δυο. Πρώτα με ποιους μηχανισμούς το δίκαιο είναι σε θέση να διακρίνει την ύπαρξη του αλλά ταυτόχρονα να συνδέεται με της κοινωνικές σφαίρες. Κατά δεύτερο λόγο, το ερώτημα της νομιμοποίησης του δικαίου, πως, δηλαδή, το δίκαιο είναι σε θέση να διατηρήσει ανάμεσα σε άλλες κοινωνικές δραστηριότητες την χαρακτηριστική του ισχύ. (<http://content.cdlib.org/xtf/view?docId=ft9q2nb693&chunk.id=d0e25&toc.id=&brand=eschol> - 29.3.07).

34. [supraSupra 4, N. Luhmann](#) σ. 281.

το οποίο λειτουργεί εντός του συστήματος δεν μπορεί να παραχθεί εκτός του συστήματος³⁵. Σε σχέση όμως με το περιβάλλον, μας καλεί να εγκαταλείψουμε την διχοτομική διάκριση ανάμεσα σε ανοικτά και κλειστά συστήματα.

Σύμφωνα με τον *Luhman*, ένα αυτοποιητικό σύστημα³⁶ συνδυάζει και τις δυο αυτές ιδιότητες, καθώς είναι κλειστό όσον αφορά την αναπαραγωγή των εννοιών του, αλλά ταυτόχρονα είναι ανοικτό και αναπαράγει το περιβάλλον του μέσω μιας «σημαντικής» αναδιατύπωσης των περιβαντολογικών συνθηκών³⁷. Υποστηρίζει, όπως άλλωστε και οι θετικιστές, ότι κάθε επικοινωνία η οποία επικαλείται τον διχοτομικό κώδικα «δίκαιο/άδικο» («Recht»/«Unrecht») είναι μέρος του νομικού συστήματος. Όλες οι άλλες επικοινωνίες αποτελούν μέρος του περιβάλλοντος του. Το σύστημα όμως δεν είναι εξ ορισμού κλειστό προς αυτές τις επικοινωνίες. Είναι απλά λειτουργικά κλειστό προς αυτές³⁸. Τα αυτο-αναφερόμενα συστήματα δεν είναι απομονωμένα από κάθε τι ξένο σε αυτά. Απλά είναι απαραίτητο μέσω της λειτουργίας τους να διακρίνουν εαυτούς από κάθε τι που αποτελεί μέρος του περιβάλλοντός τους³⁹. Αυτό βέβαια σε καμία περίπτωση και σε αντίθεση με προϊσχύουσες αντιλήψεις δεν μπορεί να άρει το παράδοξο της αυτο-αναφοράς σε σχέση με την νομιμοποίηση του δικαίου, το οποίο ποτέ δεν εξαφανίζεται⁴⁰. Η εγκυρότητα του νόμου δεν είναι όμως κομμάτι της φύσης του.

Για τον *Luhmann* η περιφερειακή επικοινωνία του νομικού συστήματος αποτελεί μια «ζώνη επαφής» (contact zone) με άλλα λειτουργικά διαφοροποιημένα (differentiated) κοινωνικά συστήματα⁴¹. Η δυνατότητα αυτή του συστήματος να

35. Όπως συνοψίζει ο *Baxter* (σ. 1994). «An autopoietic system is self-producing, in the sense that it produces its own elements through its own operations. It is self-reproducing, in the sense that its operations reproduce the system as a network of communications (which includes the possibility of transforming it). And it is self-referential, in the sense that it operates recursively upon its own elements»→.

36. Ο όρος αυτοποιητικό είναι ένας νεολογισμός, ο οποίος προέρχεται από τον χώρο της βιολογίας. Αναφέρεται σε συστήματα τα οποία είναι ερμητικά κλειστά όσον αφορά την εξέλιξή τους. Με τον ίδιο τρόπο το Δίκαιο λειτουργεί ερμητικά με στοιχεία αυτο-αναφοράς. Αναφορά, η οποία περιλαμβάνει την δυνατότητα του να είναι αυτο-παραγόμενο και αυτο-αναπαράγόμενο με κάθε δυνατή έννοια.

37. [supra 4](#) [Supra 4](#), σ. 281.

38. *H. Baxter*, «Autooiesis and the Relative Autonomy of Law» 19 *Cardozo L. Rev.* 1998, σ. 2004-2007, 1991. Σελίδες???

39. *id.*, *H. Baxter* “Autooiesis and the Relative Autonomy of Law” 19 *Cardozo L. Rev.* 1998 σ. 2009.

40. *H. Baxter* “Autooiesis and the Relative Autonomy of Law” 19 *Cardozo L. Rev.* 1998 *id.*, σ. 2024.

41. [sSupra 4](#) [Luhmann](#), σ. 322.

αναπτύξει μια εξωτερική προσλαμβάνουσα προς το περιβάλλον, δεν αποτελεί όμως κάτι το οποίο είναι δεδομένο. Στην φυσική τους κατάσταση, σύμφωνα με τον *Luhmann*⁴², τα ενδιαφέροντα του περιβάλλοντος είναι ομογενοποιημένα και αποτελούν απλές επιθυμίες και όχι απαιτήσεις. Δεν έχουν αυτόματο αντίκτυπο στην λειτουργία του νομικού συστήματος. Οι πληροφορίες που δέχεται το σύστημα είναι συγκεκριμένες με *system specific* χαρακτήρα. Έχουν νόημα μόνο στο πλαίσιο του συστήματος για το οποίο έχουν παραχθεί. Από την σκοπιά του εκάστοτε συστήματος η δομές των υπόλοιπων κοινωνικών συστημάτων δεν παράγουν πληροφορίες αλλά «θόρυβο». Το κατά πόσον είναι δυνατόν ο «θόρυβος» αυτός να χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή πληροφοριών στο εσωτερικό του συστήματος είναι κάτι το οποίο εναπόκειται αποκλειστικά στις δομές του ίδιου. Το βέβαιο είναι ότι κάποια σημεία είναι σε θέση να προκαλέσουν «όχληση» στο σύστημα και να γίνουν αντιληπτά από αυτά όπου στη συνέχεια καταγράφονται ως «πρόβλημα, έκπληξη, ανωμαλία, απογοήτευση»⁴³.

V. Η λανθάνουσα λειτουργία των comics

«Σήμερα έχουμε Δίκαιο στα βιβλία, Δίκαιο στη δράση αλλά επιπλέον Δίκαιο στην εικόνα. Το Δίκαιο ζει μέσα σε εικόνες οι οποίες πλημμυρίζουν τον πολιτισμό μας και έχουν δύναμη ξεχωριστή».

A. Sarat

Σε μεγάλο βαθμό η τεραστία εμπορική επιτυχία των comics⁴⁴ οφείλεται στο ότι απευθύνονται σε ένα «καταναλωτικό» κοινό, το οποίο συνθλίβεται και ασφυκτιά μέσα στη μέγγενη της σημερινής κοινωνίας. Τα comics αφήνουν άφθονο χώρο για την ενορχήστρωση της φαντασίας μέσα από τα μικρά κάδρα, τα στατικά χρώματα και τις ακίνητες γραμμές. Χωρίς, λοιπόν, να διαθέτουν την τεχνολογία, διαθέτουν μια εξίσου μεγάλη δύναμη ψευδαίσθησης με αυτήν του κινηματογράφου, με την οποία απελευθερώνουν το κοινό τους από την καθημερινότητα. Αλλά η λειτουργία τους δεν είναι σε καμία περίπτωση μονοσήμαντη και απλή.

Οι ιδιαιτερότητες των comics μπορούν κάλλιστα να συνοψιστούν σε δύο λέξεις. *Σημειολογία* και *ιδεολογία*.

Η σημειωτική και η *σημειολογία*, επιστρατεύονται στα comics μέσω της χρησιμοποίησης συμβολών και αρχέτυπων, με σκοπό την καθοδήγηση του νου σε διαδρομές όχι συνηθισμένες, στην λογική της αντίδρασης, στους μηχανισμούς

42. [sSupra 4](#), σ. 443 επ.

43. [sSupra 4](#), σ. 443.

44. Το μέγεθος μπορεί να γίνει αντιληπτό μόνο προσμετρήσουμε και τις συνεχείς μεταφορές από τον χώρο των comics στον χώρο του κινηματογράφου και της τηλεόρασης.

αμύνης του ανθρώπινου υποσυνείδητου. Η σημειολογία των comics μπορεί να γίνει αντιληπτή σε πολλά παραδείγματα αναφορικά με τα έντονα στοιχεία βίας, εγκληματικότητας και ερωτισμού (πολλές φορές σε λανθάνουσες ή μη αποδεκτές από την κοινωνία μορφές), ενώ συχνά η σημειολογία αυτή έχει εκφάνσεις πιο διακριτικές και αδιόρατες.

Η *ιδεολογία* αποτελεί ένα εξίσου αναπόσπαστο κομμάτι του comics χωρίς διακρίσεις ανάμεσα σε αναγνώσματα ενήλικων και αυτών που απευθύνονται σε παιδιά. Όσον αφορά τα τελευταία, τα comics στην πραγματικότητα «υποκρίνονται», αλλά σπάνια αντιμετωπίζουν το κοινό απλά ως παιδιά. Όχι μόνο διέπονται στην συντριπτική τους πλειοψηφία από συγκεκριμένες ιδεολογίες, αλλά αυτές γίνονται αντιληπτές, άμεσα ή έμμεσα, από όλους, καθώς δεν είναι αποτυπωμένες σε πολύπλοκες διατυπώσεις αλλά είναι εύκολα προσβάσιμες και στοχεύουν μέσω αρχετυπικών συνειρμών και «μυθικών» συμβολισμών στο ανθρώπινο υποσυνείδητο. Δεν θα ήταν υπερβολικό να παρατηρήσουμε ότι τόσο προνομιακή θέση στο να επηρεάσει σε πρώιμη ηλικία έναν νέο άνθρωπο μέσω συμβολικών μεθόδων, διαχρονικά, μόνο η θρησκεία απολάμβανε στο παρελθόν.

Για τον κοινωνιολόγο του σήμερα και τον ιστορικό του μέλλοντος λόγω της ιδεολογικής τους αναφοράς στο κοινωνικό παρόν τα comics δίχως άλλο θα παρουσιάσουν μια εξαιρετική απεικόνιση των κοινωνικών αντανάκλαστικών μέσα στο κλίμα κάθε εποχής, από την άκρατη βία και την άκρατη εγκληματικότητα, τις άθλιες κοινωνικές συνθήκες, την έλλειψη ελπίδας και την αναζήτηση διαφυγής, έως στην αντίδραση προς την ρύθμιση της ανθρώπινης δραστηριότητας από τρίτους. Εξάλλου, δεν χωρεί αμφιβολία ότι στις σελίδες τους διαμορφώθηκαν νέες τάσεις, ανεπτύχθησαν ιδεολογίες και γαλουχήθηκαν ολόκληρες γενεές αμφισβητώντας (ή και υπηρετώντας) τις προτεραιότητες του συστήματος⁴⁵.

Ποία όμως η σχέση της λειτουργίας των comics και της λειτουργίας του Δικαίου; Ποιος είναι ο σύνδεσμος των δύο και γιατί αυτός έχει ενδιαφέρον από νομική σκοπιά; Η απάντηση έγκειται στο ότι, *prima facie* τουλάχιστον, το Δίκαιο και τα comics βρίσκονται σε μία μεταξύ τους πολεμική. Πρόκειται, άλλωστε, για τον μοναδικό, τουλάχιστον σήμερα, χώρο της Τέχνης, όπου αντιδραστικά ιδεολογικά στοιχεία εξακολουθούν να είναι έντονα, όπου ασκείται λυσσαλέα κριτική εναντίον του συστήματος και των θεσμών και εναντίον της ίδιας λειτουργίας και της έννοιας του Δικαίου. Από την αντίπερα όχθη, έντονες έχουν υπάρξει και οι επιθέσεις του

45. [Η επικοινωνιακή ικανότητα των comics επιστρατεύεται χωρίς περιστροφές- τη σήμεραν ημέρασήμερα για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών \(χαρακτηριστικά- http://portal.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_kathextra_26_01.04.2007_186429\) αλλά και για την άσκηση επιρροής από το επίσημο κράτος \(αξιωματημένο το παράδειγμα της Ιαπωνίας όπου το Ανώτατο Δικαστήριο χρησιμοποίησε τα manga ως κατεξοχήν μέσο σε εκστρατεία στήριξης της δικαστικής μεταρρύθμισης έναντι διαφαινόμενης αποτυχίας, -βλ. σχετικά http://www.animenewsnetwork.com/news/2006-03-04/japanese-courts-use-manga-to-promote-new-judicial-system\).](http://portal.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_kathextra_26_01.04.2007_186429)

συστήματος εναντίον των comics, ίσως τον μοναδικό χώρο καλλιτεχνικής έκφρασης που «καταδικάστηκε» συνολικά⁴⁶, θύμα μίας μοντέρνας «εικονομαχίας»⁴⁷.

Βασική παράμετρο αποτελεί το γεγονός ότι, το Κοινωνικό σύστημα δεν είναι στατικό καθώς κάθε ένα από τα υποσυστήματα και τις «σφαίρες» ανθρώπινης δραστηριότητας προσπαθεί να *μεγιστοποιήσει την απόδοσή του* παρουσιάζοντας μια *επεκτατικότητα*⁴⁸, η οποία ενδεχομένως κάποια στιγμή μπορεί να οδηγήσει, για να δανειστούμε άλλη μια φορά το λεξιλόγιο της βιολογίας, σε μια *λειτουργική αποδιαφοροποίηση* (de-differentiation). Στις μέρες μας αυτό είναι έκδηλο στη χωρίς προηγούμενο επέκταση της σφαίρας της οικονομίας, η οποία παραμερίζει λ.χ. την πολιτική. Ταυτόχρονα, ως ανάδραση, αυξάνει μετά από αιώνες στατικότητα η ισχύς της θρησκευτικής σφαίρας και το αίτημα αυτής να κυριαρχήσει. Από κάθε άποψη, το φόντο της σύγχρονης εποχής φαίνεται σε πολλούς να είναι η απολυτότητα και η μη ανοχή της διαφορετικότητας⁴⁹. Ίσως τα comics να αποτελούν, περισσότερο από άλλους χώρους, σήμερα, το σημείο τομής και τριβής, όπου η σφαίρα της Τέχνης εφάπτεται και συναντά την αντίδραση της σφαίρας του Δικαίου και μέσα από εκατέρωθεν απόπειρες υπέρβασης και ρύθμισης εκδηλώνεται η επιθετικότητα και επεκτατικότητα των δυο αυτών χώρων στις μεταξύ τους σχέσεις.

Κάνοντας μια επισκόπηση της λογοτεχνίας του χώρου του αφηγηματικού comics μπορεί κανείς να διακρίνει ένα ευρύ εσωτερικό υποσύνολο με έντονα κοινά χαρακτηριστικά. Αυτό περιλαμβάνει αμερικανικά crime comics, επιστημονική φαντασία, superhero comics, vigilantes comics, uk punk comics, ιαπωνικά manga και αποτελεί ουσιαστικά τον σκληρό πυρήνα του κόσμου των comics σήμερα. Παρατηρώντας μπορούμε, σχεδόν αβίαστα, να καταλήξουμε σε ένα βασικό συμπέρασμα. Τουλάχιστον στον ευρύτατο και κυρίαρχο χώρο αυτόν χώρο φαίνεται πως επικρατεί μια αντίληψη, η οποία πρεσβεύει ότι το υπάρχον σύστημα Δικαίου⁵⁰ είναι ένα σύστημα το οποίο δεν

46. Βλ. χαρακτηριστικά *A. Freund*, «[Motion Pictures, Radio-broadcasting and Comics in relation to the administration of justice](#)», 31 *J. Am. Jud. Soc.* 171, 1947-1948, σ. 171-172, - *E.D. Fulton*, Comment on Crime and Pornography, 20 *Ottawa L. Rev.* 25, 1988, σ. 25-31 και - *J. Swainger*, «[American Crime Comics as Vilains](#)», 22 *Legal Stud. F.* 1998, [Σελίδες???](#) σ. 216-218, 223-228, 228-231.

47. Χαρακτηριστικά *E.D. Fulton*, Comment on Crime and Pornography, 20 *Ottawa L. Rev.* 25 1988 και *J. Swainger*, *American Crime Comics as Vilains*, 22 *Legal Stud. F.* 215, 1998.

48. *G. Teubner*, «[Law as an Autopoietic system](#)» (μτφ) *Blackwell*, -1993-, *N. Luhmann*, «[Operational closure and structural coupling, the differentiation of the Legal System](#)», 13 *Cardozo L. Rev.* 499-1992, σ. 1425 επ.

49. *Φ. Φουκουγιάμα*, «[Το τέλος της ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος](#)»⁴, εκδ. Λιβάνης 1996, σ. 287-328, *S.P. Huntington*, «[The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order](#)», Schuster 1998, [Σελίδες???](#) 81-95.

50. Λόγω της πάντα παρούσας ιδεολογικής πτυχής τα comics σε αντίθεση με άλλους

είναι αξιόπιστο, δεν είναι ηθικό και δεν είναι σε τελική ανάλυση δίκαιο.

Θα μπορούσε βέβαια κανείς να ισχυριστεί ότι ο χώρος της Δικαιοσύνης αποτέλεσε αντικείμενο κριτικής (και ορθώς) κατά τη διάρκεια των αιώνων. Ποιος άλλωστε μπορεί να στερήσει από τον καλλιτέχνη τη δυνατότητα της κριτικής, έστω και μέσω της υπερβολής; Δικηγόρος, Δικαστής, ανακριτικός υπάλληλος, όλες οι βαθμίδες και οι εκφάνσεις του συστήματος Δικαιοσύνης, έχουν κατά καιρούς αποτυπωθεί μέσω δεικτικής και υπερβολικής αντίληψης. Η εικόνα όμως του συστήματος απονομής δικαιοσύνης μέσα από την οπτική των comics είναι κάτι περισσότερο από ζοφερή. Αποτελεί οργανικό μέρος της κυρίαρχης ιδεολογίας του χώρου και αποτελεί μια πρακτική η οποία, για να χρησιμοποιήσουμε όρους νομικούς, ασκείται κατ' επάγγελμα και συνήθεια. Οι ρίζες του φαινομένου είναι πιο βαθιές από μια απλή κριτική διάθεση. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, ότι, όσο φανταστικός και να είναι ο κόσμος των comics, έχει πάντα απευθείας αναφορές στον δικό μας κόσμο. Αναφορές οι οποίες γίνονται ταυτόχρονα σε συλλογικό και σε ατομικό επίπεδο, η δυναμική των οποίων δεν μπορεί να μην γίνει αντιληπτή ακόμα και από τον πιο αφελή αναγνώστη.

Μέσα λοιπόν από αλληγορίες προσωπικού και κοινωνικού έλεγχου, εξουδετερώνεται έστω και κατά φαντασία ο πραγματικός έλεγχος του συστήματος. Σε ορισμένα δε είδη comics απουσιάζει εξ ορισμού η πρωτοκαθεδρία του συστήματος Δικαίου στην απονομή δικαιοσύνης αλλά και στην άσκηση νόμιμης βίας. Το σύστημα Δικαίου αντιμετωπίζεται ως ουσιαστικά εν τοις πράγμασι αδύναμο ή ανίκανο να αντιμετωπίσει την δυναμική της κοινωνίας ή την εσωτερική του σήψη και διαφθορά. Η αυτοδικία αλλά και η παρανομία είναι ουσιαστικά στα comics μια καθ' όλα θεμιτή και λογική επιλογή, παρόλο που συχνά μεταμφιέζεται και εκλογικεύεται στα πλαίσια ενός φανταστικού κόσμου.

Το αποτέλεσμα όμως δεν περιορίζεται στη φαντασία. Τα comics δεν παρουσιάζουν στο αναγνωστικό κοινό μια εναλλακτική πραγματικότητα. Παρουσιάζουν μια εναλλακτική ανάγνωση της υπάρχουσας πραγματικότητας. Και στην εναλλακτική τους ανάγνωση επικεντρώνουν σε αυτό που είναι ίσως ο αδύνατος κρίκος του «συστήματος». Σύμφωνα με την αντίληψη των comics το Δίκαιο δεν είναι αυτό που θα έπρεπε, θεωρείται και επομένως αντιμετωπίζεται ως κάτι «νεκρό». Πρόκειται για μια κυρίαρχη ιδέα η οποία έχει ξεπεράσει σε ένταση και σημασία μια απλή κριτική. Στην πλειονότητα τους τα προϊόντα του είδους συστηματικά αντιμετωπίζουν το Δίκαιο απλά ως κάτι το οποίο αποτελεί απλά ένα προπέτασμα καπνού. Μια μάσκα η οποία καλύπτει την απόλυτη εξουσία, την απόλυτη διαφθορά, την καθημερινή μας παράνοια. Ένα Δίκαιο ανήθικο, υποκριτικό, ανύπαρκτο. Σε αυτό το σημείο η λειτουργία του comics αποκτά όντως ένα λανθάνοντα χαρακτήρα.

καλλιτεχνικούς κλάδους έχουν μόνιμες αναφορές στο κοινωνικό [πρόβλημα](#).

VI. Η αξιοπιστία του Δικαίου

«Γιατί ο νόμος δεν μπορεί ποτέ, περιλαμβάνοντας με ακρίβεια ότι είναι άριστο και δικαιοτάτο για όλους, να επιτάσσει και το καλύτερο για τον καθένα. Και αυτό, γιατί οι ανομοιότητες και των ανθρώπων και των πράξεων και το γεγονός, ότι η ανθρώπινη ζωή, μπορούμε να πούμε, ποτέ δεν ησυχάζει, δεν επιτρέπουν να ορισθεί οπωσδήποτε κάτι, κατά τρόπον απλό, σε καμία περίπτωση για όλα και για κάθε εποχή».

Πλάτων (Πολιτικός 294α)

Με την φράση αυτήν, που αποτελεί την πιο παλιά και την πιο αυστηρή κριτική του Δικαίου, ο Πλάτων φανερώνει την αντινομία που κρύβεται στο έργο κάθε νομικού. Ενώ δηλαδή εφαρμόζοντας τους γενικούς νόμους σε συγκεκριμένα κοινωνικά γεγονότα, ζητάει να πραγματοποιήσει τη δικαιοσύνη, ο σκοπός του είναι ανέφικτος ακριβώς με αυτόν τον τρόπο, εξ αιτίας της γενικότητας του νόμου που δεν μπορεί να ακολουθήσει την κίνηση της ζωής⁵¹. Η άρση αυτής της αντινομίας αποτελεί την αφετηρία και κύρια αποστολή της νομικής μεθοδολογίας και σήμερα πιο επίκαιρο από ποτέ είναι το μείζον ζήτημα μιας εποχής ρηξικέλευθων αλλαγών και έντονων αμφισβητήσεων. Αυτή άλλωστε δημιουργεί και τη γεννησιουργό αιτία της πολεμικής εναντίον του Δικαίου, για την οποία έγινε λόγος. Ενώ δηλαδή τα comics αναφέρονται, με τα αστραπιαία αντανάκλαστικά της Τέχνης, στο κοινωνικό παρόν, το Δίκαιο ουσιαστικά αδυνατεί να πράξει το ίδιο. Η λειτουργία του Δικαίου που τόσο εύστοχα και διεισδυτικά περιγράφει ο Πλάτων παραμένει φωτογραφική και όχι κινηματογραφική, καθώς δεν μπορεί να ακολουθήσει την κίνηση της ζωής και να ανεφέρθη στο παρόν αλλά έρχεται να ρυθμίσει εκ των υστερών. Ας επικεντρώσουμε όμως στην εσωτερική λειτουργία του Δικαίου ως αυτοποιητικού συστήματος.

Η λειτουργία του Δικαίου, όπως αναφέραμε προηγουμένως (Luhmann) μπορεί να περιγράψει ως μια περιορισμένης αυτονομίας σφαίρα επιρροής, η οποία όμως είναι οριοθετημένη και διαχωρισμένη από τον περιβάλλοντα χώρο όσον αφορά τη λειτουργία της και στην οποία η είσοδος και έξοδος ελέγχεται αυστηρά. Καθώς το Δίκαιο έχει να αντιμετωπίσει το εν τοις πράγμασι αδύνατο έργο να απευθυνθεί στο σύνολο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων και στην ολότητα των κοινωνικών πραγματικοτήτων, ο μοναδικός τρόπος επίτευξης του στόχου αυτού είναι η συνεχής κατηγοριοποίηση και η κατάταξη αυτών μέσα από κριτήρια και στεγανά. Μέσω, δηλαδή, εννοιολογικών υποσύνολων, τα οποία είναι βασισμένα πάνω σε κανόνες νομικούς, δόγματα και νομικές έννοιες, είτε αυτές αποτελούν καθαρά νοητικά κατασκευάσματα, είτε αντιπροσωπεύουν μια αναλογία στο φυσικό επίπεδο. Στη

51. [Κ. Τσάτσος, Κωνσταντίνος](#) «Η κοινωνική φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων», σελ. 138.

συνεχή του αυτή προσπάθεια να αναγνωρίσει και να κατατάξει το Δίκαιο απορρίπτει όλους τους άλλους παράγοντες, οι οποίοι και δεν αποτελούν μέρος των κριτηρίων ως μη σχετικούς και αδιάφορους. Αποτέλεσμα αυτού είναι τα δικαιικά κατασκευάσματα να βρίσκονται πάντα σε κάποιο βαθμό απομονωμένα από τη συνεκτικότητα του έξω κόσμου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι αποστειρωμένα και ερμητικά κλειστά. Για να οριοθετηθεί το οτιδήποτε εννοιολογικά στο χώρο του Δικαίου ή για να παραχθεί ένα υποσύνολο, μοναδική ουσιαστικά μέθοδο αποτελεί ο ορισμός αυτού μέσα από ζεύγη αντιθέσεων. Μια από τις ιδιομορφίες της Νομικής Επιστήμης, και το πιο κρίσιμο χαρακτηριστικό της μεθοδολογίας της, είναι η θεώρηση του Δικαίου ως μιας πρακτικής διαίρεσης. Μέσω της διαίρεσης αναπτύσσονται οι δικαιικές αντιλήψεις και μέσω της διαιρετικής λογικής αποκτά το Δίκαιο την προοπτική της Κοινωνίας, αλλά και καθίσταται αναγνώσιμο από αυτήν. Από εδώ προέρχονται, άλλωστε, οι μεγάλες διαιρέσεις του Δικαίου μεταξύ νόμιμου και παράνομου, νομικών προϋποθέσεων και νομικών αποτελεσμάτων, των νομικών και ετυμολογικών εννοιών. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε δηλαδή ότι η νομική επιστήμη βασίζεται στη σύγκριση και στην αντίθεση για να παραχθεί το νόημα και η κατανόηση του πραγματικού κόσμου⁵².

Αυτή τη διχοτομική (εσωτερική) λογική, όμως, του Δικαίου αντιγράφει ουσιαστικά η λογική και ιδεολογία των comics σε σχέση με το Δίκαιο. Οι προσλαμβάνουσες των comics ορίζονται πάντα μέσα από έντονες και εμφατικές αντιθέσεις. Αλλά εδώ εισέρχεται η ουσιαστική διάφορα: τα comics μιμούνται και υιοθετούν μεν την πρακτική των διαιρέσεων, χωρίς όμως η Τέχνη πραγματικά να ενδιαφέρεται για τις διαιρέσεις και τις διαπιστώσεις του Δικαίου. Αυτές τα comics τις απορρίπτουν συλλήβδην και στη συνέχεια αντικαθιστούν με άλλες οι οποίες, ακόμα και όταν ηχούν ως νομικές, δεν έχουν νομικά χαρακτηριστικά. Αντιθέσεις όπως δίκαιο και άδικο, καταλογισμός και μη καταλογισμός, παίρνουν άλλη χροιά μέσα από μια καθαρά αιρετική και φυσικά μη νομική προοπτική. Ακόμα και αυτές οι πιο βασικές νομικές έννοιες έρχονται να αντικατασταθούν από άλλες, πιο γενικές και συγκεχυμένες με αναφορές σε διλήμματα ηθικής, και σε αφηρημένες ιδέες όπως ο θρησκευτικός άξονας καλό - κακό, ή ο φιλοσοφικός τάξι - χάος.

Καθώς όμως συνολικά ο χώρος της Τέχνης αλλά και κατ' εξοχήν τα comics αποτελούν ένα μέσο επικοινωνίας, οι έννοιες τους εξάγονται προς την κοινή γνώμη και ανταγωνίζονται τις αντίστοιχες νομικές έννοιες. Το φαινόμενο αυτό αποτελεί ίσως την προέκταση ενός παλιού και γνώριμου προβλήματος της σχέσης Δικαίου

⁵². Στις θεμελιώδεις αυτές αντιλήψεις εδράζονται και τα παράδοξα της λειτουργίας του Δικαίου- (βλ. *infra* 66). Άλλωστε σύμφωνα με τον G. Teubner («The Kings Many Bodies: The Self-Deconstruction of Law's Hierarchy», *Law & Society Review* 31, 1997, σ. 766) αν το Δίκαιο εφήρμοζε το διπολικό του παράδειγμα νόμιμο - άνομο στον εαυτό του, το Αποτέλεσμα θα ήταν πλήρης παράλυσή του.

και Ηθικής. Όπως παρατηρεί ο *R. Posner*⁵³, η ταύτιση των δυο έχει επιβιώσει και του νομικού θετικισμού λόγω της χρησιμοποίησης από το Δίκαιο όρων που είχαν αρχικά μια ηθική ετυμολογία⁵⁴. Μέσω εξωγενών παραγόντων, όπως η λανθασμένη αποτύπωση των νομικών εννοιών στη Τέχνη και στα media, αυτή η παράμετρος αναβιώνει και ισχυροποιείται στο κοινωνικό περιβάλλον του Δικαίου.

Ποία είναι όμως η σχέση της λειτουργίας του Δικαίου με τα διλήμματα ηθικής που παρουσιάζουν τα comics; Σύμφωνα με τον *Habermas*, το Δίκαιο λειτουργεί παραπληρωματικά της Ηθικής, καθώς αποδεσμεύει το άτομο από την υποχρέωση του να κάνει τις δικές του ηθικές κρίσεις και δημιουργεί ένα χώρο μέσα στον οποίο τα άτομα μπορούν να αποσυρθούν από την εξάσκηση ορισμένων ηθικών υποχρεώσεων τους. Εντοπίζει δε το πρόβλημα στην αλληλοκάλυψη μεταξύ του Δικαίου και Ηθικής καθώς αυτές αποτελούν παράλληλες μεθόδους⁵⁵. Καθώς, λοιπόν, η δεύτερη είναι βέβαια αρχαιότερη, στο να δημιουργεί τον βαθμό συνεργασίας τον οποίο χρειάζεται η κοινωνία για να λειτουργήσει, το Δίκαιο έρχεται ουσιαστικά να την συμπληρώσει αλλά και σε ένα βαθμό να αντικαταστήσει. Η σημαντική συνεισφορά του Δικαίου σε αυτό, την οποία δεν παρέχει η Ηθική, είναι δίχως άλλο η έννοια της αξιοπιστίας⁵⁶. Το^{57, 58} Δίκαιο επομένως συνιστά φαινόμενο αποστασιοποιημένο (αυτοποιητικό σύστημα) το οποίο στον πυρήνα της εσωτερικής του λειτουργίας, στοχεύει στην αξιοπιστία⁵⁹. Η ανάγκη για αξιοπιστία, οδηγεί το σύστημα σε ολοένα και περαιτέρω αποστασιοποίηση από την γενικότερη έννοια της ηθικής⁶⁰ καθώς⁶¹

53. *R. Posner*, «The Problematics of Moral and Legal Theory», Cambridge, 2002, σ. 108-115.

54. Ο ίδιος ο *Holmes* είχε προειδοποιήσει για το γεγονός ότι δεν πρέπει να παίρνουμε την ηθική χροιά του νομικού λεξιλογίου με υπερβάλλοντα ζήλο, 110.

55. *J. Habermas*, «Between facts and norms: Contributions to the Discourse Theory of Law and democracy», MIT Press 1996, σ. 83, 116-115, 120.

56. Ανάλυση δανεισμένη από τους *Bλ. εκτενέστερα S. Almog & A. Reichman*, «Judgement and Dynamic Enclaves in Law and Cinema» 42 *Osgoode Hall L.J.*, p217-2004, σ. 206-218.

57. *S. Almog & A. Reichman*, «Judgement and Dynamic Enclaves in Law and Cinema» 42 *Osgoode Hall L.J.*, p. 216, 2004.

58. Ανάλυση δανεισμένη από τους *S. Almog & A. Reichman*, «Judgement and Dynamic Enclaves in Law and Cinema» 42 *Osgoode Hall L.J.*, p. 217, 2004, σ. 206-218.

59. Πχ. τα εργαλεία που έχει στη διάθεση του το Δίκαιο έχουν κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Οι έννοιες της νομικής σκέψης, τα εννοιολογικά εργαλεία του Δικαίου δεν είναι έννοιες γενικές ετυμολογικές. Αποτελούν παράγωγα μια επίπονης διαδικασίας, η οποία όπως παρατηρεί ο Πλάτων, δεν χαρακτηρίζεται από αμεσότητα και ευελιξία, (τα στάδια ανάπτυξης της νομικής έννοιας είναι τρία: αφύπνιση, πλήρης αφομοίωση και τέλος ~~το~~ στάδιο της κυκλοφορίας), αλλά αντιθέτως από μια ανάγκη να αποδοθούν αυτές ως μια έκφραση αξιοπιστίας στα πλαίσια μιας γενικότερης ασφάλειας δικαίου.

60. *R. Posner*, «The Problematics of Moral and Legal Theory» Cambridge, 2002, σ. 4, 6, 108-115, 142.

61. Σύμφωνα με τον *J. Habermas*, «Between facts and norms: Contributions to the Discourse Theory of Law and democracy», MIT Press 1996, σ. 83, 116-115, 120. Το δίκαιο λειτουργεί συμπληρωματικά της ηθικής, καθώς αποδεσμεύει το άτομο από την υποχρέωση του να κάνει τις δικές του ηθικές κρίσεις και δημιουργεί

ως κατασκευή το Δίκαιο είναι απλά απαραίτητο να απολαμβάνει αξιοπιστία, ήτοι εμπιστοσύνη και αποδοχή⁶². Σε ένα βαθμό, αποτελεί ένα κατασκευάσμα το οποίο, για να υπάρξει, πρέπει να δημιουργεί την πεποίθηση ότι υπάρχει⁶³. Η έννοια της αξιοπιστίας ουσιαστικά σημαίνει ότι το κοινωνικό σύνολο εναποθέτει τη πίστη του στην δυνατότητα των νομικών κανόνων να το ορίζουν. Αν αυτή η πίστη χαθεί, τότε ο νομικός συλλογισμός και οι νομικές έννοιες θα αντιμετωπιστούν ως απλά προσωπεία. Θα φτάσουμε στο λεγόμενο τέλος του Δικαίου, στο οποίο το Δίκαιο μετατρέπεται σε μύθο, σε σύννεφο λέξεων το οποίο απλά κρύβει σαν προπέτασμα μια δύναμη ωμή. Με άλλα λόγια, ζούμε σε ένα σύμπαν κανόνων, μέσα στο οποίο συνεχώς δημιουργούμε και διατηρούμε ένα κόσμο δικαίου και άδικου, νομιμότητας και ανομίας. Τα θεμέλια του συστήματος είναι η πεποίθηση και η πειθώς του Νόμου. Χωρίς αυτή την πεποίθηση και την πειθώ (ή ακόμα και τη σαγήνη) του Νόμου, η δύναμη του μετατρέπεται σε σκέτη ισχύ και ο έλεγχος των πραγμάτων βασίζεται απλά στο φόβο της τιμωρίας και του καταναγκασμού⁶⁴. Αυτό ακριβώς

~~ένα χώρο μέσα στον οποίο τα άτομα μπορούν να αποσυρθούν από την εξάσκηση ορισμένων ηθικών υποχρεώσεων τους? Ο λόγος που υπάρχει μια αλληλοεξάρτηση μεταξύ του δικαίου και της ηθικής είναι ότι αποτελούν παράλληλες μεθόδους. Η δεύτερη είναι βέβαια αρχαιότερη, στο να δημιουργεί τον βαθμό συνεργασία τον οποίο χρειάζεται η κοινωνία για να λειτουργήσει.~~

61. Τα στάδια ανάπτυξης της νομικής έννοιας είναι τρία: αφύπνιση, πλήρης αφομοίωση και τέλος το στάδιο της κυκλοφορίας.

62. Όπως άλλωστε παρατηρεί ο *Posner* (σ. 106) από τη στιγμή που το Σύστημα Δικαίου είναι λειτουργικό και αποτελεσματικό και ανταποκρινόμενο στις ανάγκες της πολύπλοκης σύγχρονης κοινωνίας (αξιόπιστο δηλαδή) είναι αυτονόητο ότι δεν μπορεί να τεθεί συνολικά σε αμφισβήτηση. Μόνο ~~στις~~ συγκεκριμένες αποφάσεις, πρακτικές ή άτομα μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο κριτικής. ~~Κάτι το οποίο βέβαια δεν ισχύει.~~

63. Σύμφωνα άλλωστε με τον *Stanley Cavell*, «Justice, to be done, must be seen to be done but justice, to be established, must not be seen to be established».

~~Εδώ θα μπορούσαμε να ανοίξουμε την τεράστια δογματικής βαρύτητας ή κρίσιμη συζήτηση της νομιμοποίησης του Δικαίου, καθώς ως Διμόλιος Σπάθη παραμένει πάντα το παράδοξο του γεγονότος ότι το Δίκαιο είναι θεμελιωμένο στον εαυτό του. Προτιμήσαμε την αναφορά εδώ στην πιο απλή και γενική αναφορά στην έννοια της «αξιοπιστίας», για τα πλαίσια αυτού του κεμένου. Αλλά να επισημειώσουμε ότι σύμφωνα με τον *Teubner* («The Kings Many Bodies: The Self-Deconstruction of Law's Hierarchy», *Law & Society Review* 31, 1997, σ. 767) η θεωρία είτε μιλάμε για τον *Marx* είτε για τις σύγχρονες αναλύσεις του Νομικού Πλουραλισμού, της Κριτικής Ανάλυσης του Δικαίου, της Οικονομικής Ανάλυσης του Δικαίου ή του deconstructivism του *J. Derrinda*, («The Force of Law: The Mystical Foundation of Authority», *11 Cardozo Law Rev.* 1990, σ. 919-1046) είχε εντοπίσει και αναλύσει το πρόβλημα αυτό, ενώ (*Teubner* σ.766) ο θετικισμός προσπάθησε να το κρύψει εξαγόντας το στη σφαίρα της Πολιτικής μέσω της νομιμοποίησης του Δικαίου στην έννοια της δημοκρατίας (βλ. *Teubner*, ο.π., σ. 766, 772). (*Teubner* σ.772). Καθώς όμως αυτό καταρρέει ενώπιον της ανεθνικής νομοπαραγωγής (*Teubner* σ.766) φαίνεται ότι το σύστημα το οποίο έμεινε ακλόνητο μπροστά στις θεωρητικές αμφισβητήσεις του, είναι πλέον γυμνό μπροστά στην πραγματικότητα της παγκοσμιοποίησης (βλ. *Teubner*, ο.π., *Teubner* σ. 772 επ.).~~

64. ~~sSupra 57, βλ. *Posner*, ο.π., σ. 115 (*Posner*).~~ Το δίκαιο, καθώς επιστρατεύει τον καταναγκασμό,

δηλαδή που περιγράφει τόσο παραστατικά η τέχνη των comics.

Επίλογος

Ο Kelsen⁶⁵ συνήθιζε να παρομοιάζει τη λειτουργία του Δικαίου με το Μίδα. Αν ό,τι ο Μίδας ακουμπούσε με το χέρι του γινόταν χρυσός, ό,τι αγγίζει το χέρι του Δικαίου μετατρέπεται σε νομικό κανόνα. Παρότι αναμφίβολα αληθής ο παραλληλισμός, πλέον έχει παρέλθει η εποχή όπου μέσω της πέννας του νομοθέτη το σύστημα του Δικαίου προέκτεινε την εφαρμογή του σε όλες τις άλλες πτυχές της κοινωνικής δραστηριότητας. Η ροή της διαδικασίας αυτής, αν και πάντα αμφίδρομη, φαίνεται να έχει αντιστραφεί. Πλέον η κυρίαρχουσα προσέγγιση στο Δίκαιο είναι η «Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου» (Law and Economics), η οποία αποτελεί απλά έκφραση και κορύφωση της εισβολής της Οικονομικής σφαίρας στο χώρο του Δικαίου (economization).

Κοινωνικά συστήματα όπως αυτό της Τέχνης, δεν αποτελούν σε καμία περίπτωση παράδειγμα αντίστοιχης ισχύος. Είναι σαφές, όμως, πως χώροι έκφρασης όπως αυτός των comics αποτελούν κομμάτι της επικοινωνιακής παγκοσμιοποίησης⁶⁶ και σε κάθε περίπτωση αποτελούν μέρος του περιβάλλοντος, του συστήματος Δικαίου. Ενώ λοιπόν εναπόκειται καθαρά στο Δίκαιο να αναπτύξει τις προσλαμβάνουσες με τις οποίες θα αντιληφθεί τα κελεύσματα του περιβάλλοντος του⁶⁷, η Τέχνη ως κοινωνικό σύστημα αναπτύσσει τις δικές της προσλαμβάνουσες στην κατεύθυνση του Δικαίου (βλ. comics). Στην πορεία οικειοποιείται δικαιοτικές έννοιες και αντιλήψεις, τις οποίες προσαρμόζει ή «διαστρεβλώνει» και μέσω του επικοινωνιακού της ρόλου προβάλλει προς κάθε κατεύθυνση με αποτέλεσμα την ολοένα και πιο λυσσαλέα άσκηση κριτικής (ή πιο σωστά πολεμικής) εναντίον του Δικαίου.

Θα ήταν δίχως άλλο υπερβολικό να ισχυριστούμε ότι η καλλιτεχνική αυτή αποτίμηση εκφράζει (και μέσω της επικοινωνιακής προβολής της υποβοηθά) μια γενικευμένη κοινωνική πραγματικότητα, όσον αφορά την αντίληψη της λειτουργίας του Δικαίου. Αποτελεί όμως ένα δείγμα γραφής και μια ένδειξη ότι η αξιοπιστία

είναι σαφές ότι επιβάλλεται εξίσου και σε ανθρώπους για τους οποίους δεν πρεσβεύει καμία ηθική υποχρέωση). η (σ. 115)???????? ποιος τα λέει αυτά ο Posner?

65. Όπως παρατηρεί ο McKenna για τα συγγενικά κινηματογραφικά είδη, παρατήρηση όμως η οποία μοιάζει ακόμα πιο καίρια στην περίπτωση των κόμικς.

66. Δεν θα μπορούσαμε να υπάρξει καλύτερο παράδειγμα από αυτής της ισχύος από την πρόσφατη κινηματογραφική μεταφορά του comic-book του A. Miller, «300», της οποίας η ιδεολογία και ο συμβολισμός της ταινίας έμειναν ~~κάθ'ε~~ άλλο από ~~απαρατήρητα~~ στη χώρα μας. Για την ενδιαφέρουσα σχετική συζήτηση που διάσσε κριτικούς και πανεπιστημιακούς δείτε χαρακτηριστικά άρθρα στον ημερήσιο Αθηναϊκό τύπο.

67. Supra 41.

του Δικαίου δέχεται πλήγματα τα οποία ίσως να μην είναι σε θέση να παραγνωρίσει. Το μόνο βέβαιο μέσω της συστημικής αυτοποιητικής θεωρίας είναι ότι αν όντως το Δίκαιο βρεθεί αντιμέτωπο με ένα γενικευμένο έλλειμμα αξιοπιστίας στο ευρύτερο κοινωνικό σύστημα⁶⁸, αυτό θα αποτελέσει μια «όχληση» η οποία θα γίνει αντιληπτή και θα πρέπει επομένως να καταγραφεί ως «πρόβλημα, έκπληξη, ανωμαλία, απογοήτευση»⁶⁹ στο εσωτερικό του αυτοποιητικού συστήματος του Δικαίου με αποτέλεσμα να το επηρεάσει σημαντικά.

Την αδυναμία και την «υστέρηση του Δικαίου» («Law's delay») που επισημαίνει ο Πλάτων ή ο Shakespeare αλλά και επικοινωνιακά αναπαράγουν τα comics, αποτυπώνει εύστοχα ο Roberto Calasso:

«It is significant that people say law and order, not law or order.

In fact, order does not repeat or confirm the meaning of law.

Order is what law, all alone, cannot achieve. Order is law plus sacrifice, plus the perpetual supplement, plus the perpetual surplus which must be destroyed in order for order to exist. People cannot live by laws alone because they need an order that the law alone is powerless to establish».

68. [Supra 66](#). [Βλ. Teubner σ.772 επ. για την επίπτωση της παγκοσμιοποίησης στην αποκάλυψη των παραδοξολογιών στα θεμέλια του Δικαίου βλ. Teubner \(ο.π., σ. 772 επ.\).](#)

69. [Supra 4](#), σ. 443. [πλήρης η παραπομπή???](#)